

III. Sociální stratifikace rodin respondentů ve věku 25-44 let a jejich dětí do 15 let

Propojení údajů ze standardní části výběrového šetření o velikosti rodiny, ekonomické aktivitě respondentů a jejich postavení v zaměstnání umožňuje získat alespoň hrubou představu o sociální stratifikaci rodin respondentů. Pro tyto účely bylo využito klasifikace domácností běžné ve sčítání lidu, domů a bytů. Ve sčítání se rozlišují tři typy domácností. Bytová domácnost je tvořena osobami žijícími společně v bytě, hospodařící domácnost je tvořena osobami společně bydlícími a hospodařícími a cenzová domácnost je tvořena osobami společně bydlícími příbuznými osobami. Cenzové domácnosti lze dále třídit podle příbuzenských vztahů v domácnosti na úplné rodiny (manželský pár (resp. druh, družka) bez dětí nebo s dětmi, neúplné rodiny (jeden rodič s alespoň jedním dítětem), vícečlenné nerodinné domácnosti (dvě nebo více osob příbuzných i nepříbuzných společně hospodařících) a domácnosti jednotlivců. Ve výběrovém šetření byly úplné a neúplné rodiny členěny na rodiny bez dětí do 15 let a s dětmi do 15 let. V porovnání se sčítáním lidu je ve výběrovém šetření relativně vyšší zastoupení úplných rodin, protože VŠPS vychází z pojmu obvyklého bydlení na rozdíl od místa trvalého bydliště používaného ve sčítání. Pojetí výběrového šetření, tak lépe odráží skutečnou úroveň soužití partnerů, než je tomu v jiných statistických zjišťováních.

Podle výsledků výběrového šetření bylo po převážení na celkovou populaci v České republice celkem 4185,3 tis. cenzových domácností, z nichž většina měla charakter úplné rodiny (62,5 %). Druhou nejčetnější skupinou byly domácnosti jednotlivců (25,2 %) a třetí nejčetnější skupinou byly neúplné rodiny (11,3 %). Podíl vícečlenných nerodinných domácností byl velmi nízký (1,0 %). Zastoupení jednotlivých typů domácností s dětmi do 15 let je pochopitelně odlišné. Celkem bylo vymezeno 1 049,1 tis. těchto domácností. Převážná část dětí v předproduktivním věku žije v úplných rodinách (82,7 % buď s vlastními rodiči nebo s partnerem vlastního rodiče). Také zastoupení neúplných rodin bylo podstatně vyšší než v celém souboru domácností (17,2 % domácností). Podíl vícečlenných nerodinných domácností s dětmi do 15 let byl minimální (0,1 %). Pokud se omezíme na **rodiny s dospělými respondenty ve věku 25-44 let**, ve více než dvou třetinách těchto domácností žily děti do patnácti let. Oprávněnost volby intervalu 25-44 let potvrzuje fakt, že počet takto vymezených domácností s alespoň jedním dítětem do patnácti let představuje více než 92 % všech domácností s dětmi do patnácti let.

Tab. 17: Počet domácností podle typu s dětmi do 15 let a v domácnosti bez těchto dětí, kdy alespoň jeden rodič či osoba je ve věku 25-44 let

Typ domácnosti	Domácnosti s alespoň jedním dítětem do 15 let	Domácnosti bez dětí do 15 let	Celkem
v tis.			
Úplná rodina	813,7	366,4	1180,1
Neúplná rodina	153,3	54,6	207,9
Vícečlenná nerodinná domácnost	0,4	7,3	7,6
Domácnost jednotlivce	-	183,1	183,1
Úhrnem	967,3	611,3	1578,7
v %			
Úplná rodina	68,9	31,1	100,0
Neúplná rodina	73,7	26,3	100,0
Vícečlenná nerodinná domácnost	4,7	95,3	100,0
Domácnost jednotlivce	-	100,0	100,0
Úhrnem	61,3	38,7	100,0

Pro vyjádření sociální stratifikace byly údaje z výběrového šetření za druhé čtvrtletí 2005 rozčleněny na soubor úplných rodin (formální i neformální svazek) a na soubor neúplných rodin (jeden rodič ve věku 25-44 let s alespoň jedním dítětem). Vícečlenné nerodinné domácnosti nebyly brány v potaz z důvodu malého výskytu a nejasností při určování vztahů mezi členy domácnosti, domácnosti jednotlivců byly analyzovány pouze okrajově. Soubor úplných i neúplných rodin byl následně rozdělen

na domácnosti bez dětí nebo s dětmi do 15 let, kde alespoň jeden z rodičů je ve věku 25-44 let. Všechny typy domácností byly členěny podle pohlaví.

Neúplné rodiny byly rozděleny na **sociálně slabé neúplné rodiny**, kde byl dospělý respondent klasifikován jako

- nezaměstnaný, invalidní důchodce, částečný invalidní důchodce, trvale neschopný ze zdravotních důvodů nebo osoba v domácnosti
- na mateřské dovolené (pokud byla žena před nástupem na MD nezaměstnaná, v domácnosti, invalidní důchodkyně, trvale práce neschopná ze zdravotních důvodů či jiný případ ekonomické neaktivity)
- pracuje jako pomocná nebo nekvalifikovaná síla (hlavní třída 9 KZAM)
- na mateřské dovolené, jestli před ní pracovala v zaměstnání zařazeném do hlavní třídy 9 KZAM
- byl/a na rodičovské dovolené a v předchozím zaměstnání pracoval/a v hlavní třídě 9 KZAM

Do skupiny **sociálně silných neúplných rodin** byly zařazeny případy, kdy respondent

- pracoval jako vedoucí nebo řídící pracovník (kód 1 KZAM)
- otec nebo matka byli podnikatelé se zaměstnanci

Do skupiny **sociálně středních neúplných rodin** byly zařazeny ostatní varianty.

Obdobně byly vymezeny ekonomické skupiny v rámci úplných rodin. **Sociálně slabá úplná rodina** byla vymezena jako rodina, kde oba dva dospělí respondenti jsou v domácnosti, starobní důchodci, invalidní i částeční invalidní důchodci, oba dva jsou zaměstnaní jako pomocní a nekvalifikovaní pracovníci (kód 9 KZAM) či kombinace uvedených kategorií. **Sociálně silná úplná rodina** byla vymezena tak, že alespoň jeden z dospělých respondentů je zaměstnán jako zákonodárce, vedoucí a řídící pracovník (kód 1 KZAM) nebo pracuje jako podnikatel se zaměstnanci. Do **střední sociální skupiny úplných rodin** náležely všechny ostatní varianty.

V důsledku zvoleného přístupu byla rozhodující část domácností respondentů a jejich dětí zařazena do sociálně střední skupiny. Je nutné však vzít v úvahu skutečnost, že výdělková diferenciací zaměstnanců i pracujících na vlastní účet (podnikatelé bez zaměstnanců) je vysoká a z toho důvodu mohou být a jsou velmi odlišné socio-ekonomické podmínky v domácnostech klasifikovaných jako střední. Variační koeficient mezd a platů zaměstnanců jako obecný ukazatel míry variability dosahoval podle výsledků podnikové statistiky v roce 1996, kdy byly údaje poprvé komplexně zjišťovány, hodnoty 57,6 %. Od té doby tento koeficient rychle rostl, když v roce 2000 již činil 72,5 % a v roce 2004 79,3 %. Průměrná mzda se přitom zvýšila v období 1996-2004 v nominálním vyjádření o více než 85 %. Při vysoké polarizaci výdělků lze proto oprávněně předpokládat, že určité domácnosti zaměstnanců a podnikatelů na vlastní účet dosahují srovnatelné ekonomické úrovně s domácnostmi sociálně silnými a naopak statisticky významná část rodin zaměstnanců i podnikatelů se blíží postavení rodin sociálně slabých (zejména v případech, kdy jeden partner má nízkopříjmové zaměstnání a druhý je ekonomicky neaktivní nebo nezaměstnaný).

Smyslem zvolené stratifikace bylo zejména vyjádřit rozdíl mezi četností dospělých

respondentů a četností dětí do 15 let žijících ve společných domácnostech. Právě pro tuto stratifikaci byla věková skupina 25-49 letých omezena na rozpětí 25-44 letých respondentů, protože hlavně v případě sociálně slabých rodin, měli respondenti často s pouze základním vzděláním děti velmi mladí a ve věku 45 a více let jsou však jejich děti již starší patnácti let. I při takto hrubě zvolených parametrech je zřejmé, že podíl dětí do 15 let žijících v úplných rodinách klasifikovaných jako ekonomicky slabé je vyšší než podíl dospělých respondentů 25-44 letých v těchto domácnostech. V desetileté věkové skupině žen 25-34 let byl průměrný počet dětí v ekonomicky slabých úplných rodinách (1,84) podstatně vyšší než v úplných sociálně středních rodinách (1,34) a o polovinu vyšší než v ekonomicky silných úplných rodinách (1,22). Obdobný vztah lze pozorovat i tehdy, pokud je toto kritérium sociální stratifikace vztaženo na mužské dospělé respondenty (přílohová tabulka č. 35). Nižší průměrný počet dětí na jednu domácnost ve skupině 35-44 letých respondentů je důsledkem toho, že část jejich dětí již překročila sledovanou hranici 15 let.

V rámci neúplných rodin jsou uváděny pouze rodiny žen, počet neúplných rodin v čele s muži byl ve výběrovém šetření velmi nízký a výsledek je proto zatížen velkou statistickou chybou. Průměrný počet dětí v ekonomicky silné neúplné domácnosti žen ve věku 25-34 let byl dokonce vyšší než v sociálně slabých domácnostech žen, ale jejich počet byl na druhé straně zanedbatelný (2,2 tis. žen). Ve skupině neúplných domácností žen ve věku 35-44 let byl však již průměrný počet dětí ve shodě s

úplnými rodinami nejvyšší v sociálně slabých domácnostech. Alarmující je fakt, že v celém rozpětí 25-44 let bylo klasifikováno jako sociálně slabé 65,1 tis. neúplných rodin žen, ve kterých žilo 76,9 tis. dětí do 15 let. Navíc v těchto neúplných rodinách žily další tisíce dětí starších patnácti let, jak je zřejmé z údajů o počtu sociálně slabých domácností žen ve věku 35-44 let. Svízelná je situace zejména v neúplných rodinách se třemi a více dětmi do patnácti let, které jsou ve své převážné části klasifikovány jako slabé. Ostatně i v případě úplných rodin je počet domácností se třemi a více dětmi zařazených do skupiny sociálně slabých domácností vyšší než je počet rodin zařazených mezi ekonomicky silné.

Tab. 18: Typy domácností podle počtu dětí do 15 let žijící s respondentem (ve věku 25-44 let) ve stejné domácnosti a podle věku ženy

Věk respondenta, typ domácnosti	Počet dětí do 15 let				Průměrný počet dětí na 1 dom.
	0 dětí	1 dítě	2 děti	3+ děti	
Úplná rodina					
Manželka, partnerka					
25-34 let					
Sociálně slabá domácnost	3,6	6,8	8,5	6,4	1,84
Sociálně střední domácnost	79,8	178,2	184,7	25,5	1,34
Sociálně silná domácnost	15,7	25,7	24,1	3,0	1,22
Úhrnem	99,1	210,7	217,3	34,9	1,35
35-44 let					
Sociálně slabá domácnost	9,5	8,6	3,3	2,7	1,04
Sociálně střední domácnost	172,0	149,0	78,9	15,3	0,86
Sociálně silná domácnost	36,7	35,3	19,2	2,6	0,87
Úhrnem	218,2	192,9	101,4	20,6	0,87
Neúplná rodina					
Žena v čele domácnosti					
25-34 let					
Sociálně slabá domácnost	-	19,6	12,2	2,5	1,51
Sociálně střední domácnost	0,5	34,5	11,6	0,5	1,26
Sociálně silná domácnost	-	0,9	1,1	0,2	1,68
Úhrnem	0,5	55,0	24,9	3,2	1,37
35-44 let					
Sociálně slabá domácnost	12,3	12,8	4,7	1,0	0,82
Sociálně střední domácnost	33,4	32,2	9,1	0,4	0,69
Sociálně silná domácnost	2,5	2,4	0,7	-	0,67
Úhrnem	48,1	47,3	14,4	1,4	0,72

Rozdíly v ekonomickém postavení, velké regionální diference v míře nezaměstnanosti a koncentrace vedoucích a řídících pracovníků hlavně v Praze se projevily ve značné diferenciaci podílu sociálně silných, respektive slabých rodin mezi kraji republiky. V převážné většině krajů převyšuje podíl dětí do 15 let v sociálně slabých rodinách podíl dospělých respondentů ve věku 25-44 let v nich žijících. V celé České republice žilo 10,5 % všech dětí do patnácti let v sociálně slabých rodinách 25-44 letých respondentů. Regionální rozpětí tohoto podílu se pohybovalo v širokém intervalu od 4,6 % v Praze do 22,5 % v Ústeckém kraji. Závažným problémem je to, že vysoký podíl v této skupině domácností je vedle Ústeckého kraje i v Moravskoslezském (15,9 %) a Karlovarském kraji (15,5 %). Z celkového počtu 154,8 tis. dětí žijících v sociálně slabých rodinách jich žilo v těchto třech krajích více než 65 tisíc.

Podíl počtu dětí žijících v sociálně silných rodinách dosáhl v ČR 12,9 % všech dětí příslušné věkové kategorie, ale regionální rozložení je jiné než v případě sociálně slabých rodin. Ze všech krajů republiky je jednoznačně nejpříznivější situace v Praze, kde téměř čtvrtina dětí dané věkové kategorie

(22,5 %) je vychovávána v prostředí se silným ekonomickým zázemím. Výsledky ukazují vysoký podíl dětí žijících v sociálně silných rodinách i na Vysočině (14,5 %), ve Středočeském kraji (13,4 %, kde dlouhodobě probíhá migrace podnikatelů do okresů sousedících s hlavním městem) a v Olomouckém kraji (12,7 %). S výjimkou uvedených krajů byl rozdíl mezi ostatními regiony nižší a podíl dětí v sociálně silných domácnostech se pohyboval od 9,0 % ve Zlínském kraji do 11,6 % v Jihomoravském kraji.

Tab. 19: Podíl jednotlivých typů domácností a dětí do 15 let v nich žijících v krajích ČR

Kraj	Podíl sociálně slabých rodin		Podíl sociálně středních rodin		Podíl sociálně silných rodin	
	Počet rodin	Počet dětí	Počet rodin	Počet dětí	Počet rodin	Počet dětí
Hlavní město Praha	3,6	4,6	74,9	72,9	21,5	22,5
Středočeský	8,0	8,8	77,8	77,8	14,3	13,4
Jihočeský	7,2	8,9	80,4	81,4	12,4	9,7
Plzeňský	10,3	11,1	80,0	79,5	9,7	9,4
Karlovarský	13,1	15,5	75,3	74,0	11,6	10,5
Ústecký	16,4	22,5	72,6	67,9	10,9	9,6
Liberecký	7,8	9,4	80,4	79,3	11,8	11,3
Královéhradecký	3,6	6,0	84,4	84,2	12,0	9,8
Pardubický	6,7	6,6	84,8	84,4	8,5	9,0
Vysočina	8,3	10,5	79,1	74,9	12,6	14,5
Jihomoravský	7,8	8,5	79,5	79,9	12,7	11,6
Olomoucký	9,1	8,8	79,2	78,5	11,7	12,7
Zlínský	6,5	6,8	80,4	84,2	13,1	9,0
Moravskoslezský	13,2	15,9	76,1	74,2	10,7	9,9
ČR	8,8	10,5	78,3	77,5	12,9	12,0

Podíl dětí mladších 15 let ve sociálně středně silných rodinách je v Ústeckém kraji podstatně nižší než podíl takto klasifikovaných rodin. To je v přímém protikladu k vysokému podílu dětí v sociálně slabých rodinách v kraji. V Praze, kraji s vysokým podílem dětí žijících v sociálně silných rodinách, je také podprůměrný podíl dětí žijících v rodinách klasifikovaných jako sociálně střední. To znamená, že průměrný počet dětí ve střední sociální skupině je v Praze nižší než v sociálně silné skupině. V tomto případě může hrát roli jak velká diference v platech zaměstnanců, tak i ztížená dostupnost bydlení v hlavním městě pro řadu mladých rodin a to převážně z finančních důvodů. Obdobně je nižší průměrný počet dětí ve středních rodinách než v sociálně silných rodinách i v Pardubickém a Olomouckém kraji a na Vysočině. Při posuzování tohoto problému je nutné mít neustále na zřeteli, že stratifikace se týká rodin s dětmi narozenými v devadesátých letech a v prvních letech tohoto tisíciletí, pro které je typické rychlé snižování míry plodnosti až na hodnoty, které dosáhly historického minima.

V současné době probíhá v rámci Evropské unie příprava Evropské socio-ekonomické klasifikace (ESec). Ta by měla popisovat sociální stratifikaci společnosti pomocí postavení ekonomicky aktivních osob na trhu práce. V lednu 2006 se v Lisabonu konala mezinárodní konference, jejímž cílem bylo zhodnotit výsledky dosavadních prací a stanovit úkoly pro další období. ESec má jako analytický nástroj především kombinovat dva pohledy na postavení pracujících: jeden z nich je rychlost nahraditelnosti pracovníka s určitým vzděláním a druhý vyjadřuje úroveň samostatnosti na daném místě a charakter řízení ze strany nadřízených. Základním východiskem je Mezinárodní standardní klasifikace zaměstnání ISCO-88 (COM), v České republice se jedná o národní verzi KZAM. Datovým zdrojem, který je pro ESec patrně nejvhodnější, je Evropské sociální šetření (ESS), to však bylo pouze jednorázové a proto se především využívají data Výběrového šetření pracovních sil. Uvažuje se také o využití šetření Statistika příjmů a životních podmínek (EU-SILC) resp. bylo využito dat European community household panel (ECHIP). Na lisabonské konferenci byly formulovány okruhy problémů, které je třeba řešit např.: odlišnost struktur zaměstnanosti mezi oblastmi a státy, heterogenita uvnitř některých zaměstnání a heterogenita mezi hlavními třídami zaměstnání. Zajímavá byla nizozemská studie, která se věnovala zdravotnímu stavu jako důležitému aspektu sociální

stratifikace. Ze studie vyplývají výrazné rozdíly mezi jednotlivými profesemi. Podstatně hůře jsou na tom pracující v dělnických a obslužných profesích, což ostatně potvrzují i výsledky AHM 2002 na téma Ekonomická aktivita osob se zdravotním omezením. Dokumenty z konference či materiály o celém projektu ESec jsou k dispozici na <http://www.iser.essex.ac.uk/esec>.

Podle zkušeností z výběrového šetření pracovních sil se jako perspektivní cesta ke stratifikaci široké skupiny pracujících jeví budoucí propojení VŠPS s podnikovou výdělkovou statistikou, když oba zdroje poskytují informace o klasifikaci zaměstnání v potřebném detailu. Pro komplexnější pohled na ekonomickou a sociální strukturu společnosti je však nutné zároveň zásadně řešit kardinální problém stratifikace osob a hlavně domácností z hlediska skupiny ekonomicky neaktivních, nezaměstnaných a závislých osob, která představuje převažující část celé populace (54 %).